

RESSENYES

MEDINA, Jaume. 2000.

Retòrica a Herenni.

Barcelona: Fundació Bernat Metge

La *Retòrica a Herenni* és el manual complet més antic de l'art de parlar que coneixem, ja que les obres gregues anteriors presenten un abast més restringit. Tanmateix ofereix misteris encara no ben resolts, com ara l'autor i la datació concreta, o curiositats de difícil interpretació en una obra tan útil per als estudiants de l'època, com ara el fet que fos un llibre desconegut fins al segle IV dC. Sense haver concretat el nom de l'autor ni el del destinatari, ambdues personalitats són conegudes en els trets més excel·lents, i també una bona sèrie de circumstàncies que envolten l'obra i el seu contingut, mercès a l'esforç de filòlegs notables, entre els quals Friedrich Marx, Harry Caplan, Gualterio Calboli, Guy Achard i, des d'ara, després de la primera edició catalana per a la Bernat Metge (320, Barcelona 2000), també Jaume Medina, professor de la UAB, filòleg ben conegut i traductor de prestigi.

L'edició del professor Medina consta de text, un bon aparat crític revisat amb respecte a partir del d'Achard, amb les variables pertinents, i una traducció acurada i perfeccionista, que ha tingut en compte, entre d'altres, interpretacions de Bornecque, Caplan, Calboli i Alcina, però que és sobre-

tot una excel·lent versió catalana amb entitat pròpia, que permet, malgrat tot, seguir al mil·límetre els detalls formals i de fons de l'original. Unes cinc-cents notes a la traducció aporten fonts i referències que ajuden a seguir el manual i les seves raons, tal com va ser concebut per l'autor.

La introducció presenta el marc històric; les dades que han pogut arregar-se sobre l'autor i el destinatari per a qui va ser preparat; la descripció de l'obra, les seves circumstàncies i el seu contingut; les fonts que la condicionen i la teoria que sustenta; el paper que ha desenvolupat al llarg de la història. Presenta, després, el text i comenta la complexa trama de manuscrits en què es basa. Una densa i actual bibliografia remata l'edició.

Gràcies a aquesta introducció, sabem, almenys, que la *Retòrica a Herenni* va ser construïda a l'edat d'or de l'oratoría romana, al decenni dels vuitanta del segle I aC i que brilla curiosament per l'absència de comentaris d'autors com ara Quintilià, Aulus Gèl·li, Màrius Victori i tants d'altres, fins que és recomanada per Jeroni els anys 402-403 d'aquesta era. Va ser atribuïda a Ciceró, però els renaixentistes —Lorenzo Valla, per exemple— començaren a dubtar-

ne. Sabem, tanmateix, que l'autor devia ser més gran que Ciceró i que gaudí de formació en les lletres gregues, que exercí de senador i probablement va escriure l'obra com a resultat de la seva experiència en els anys d'alliberament de les magistratures, entre el 86 i el 83, precedint el *De inuentione* i la reapertura d'escoles d'una retòrica poc abans desprestigiada entre els polítics romans.

El desconegut autor presenta, en el primer llibre, l'ofici d'orador, els gèneres de causes, les qualitats de l'orador i les fases de la composició del discurs, els mitjans de què cal servir-se, les parts del discurs i les seves característiques. En el segon, l'autor aprofundeix els temes del primer llibre i incideix sobre la manera de tractar les causes, las classes de proves i la forma d'organitzar-les, i s'atura a parlar del dret, la seva natura, la llei i les seves classes, derivant cap a l'argumentació correcta i la defectuosa. Després d'haver-se dedicat especialment a les causes judicials, el llibre tercer és destinat a les causes deliberatives i demostratives. El llibre quart afronta l'elocució apropiada des de les característiques essen-

cial d'elegància, agençament i dignitat fins a arribar a les figures de dicció.

Poca cosa queda desproveïda d'explicació sobre l'art de l'oratoria després d'un recorregut per aquest excel·lent manual de fa vint-i-un segles, al qual només faltava una bona edició catalana per a recuperar-ne la vigència entre filòlegs i advocats, entre escriptors i periodistes, entre estudiants i professors. I tant de bo que la joventut actual fos formada en un coneixement de l'art de la paraula com el que permet la *Retòrica a Herenni*. Era un llibre imprescindible i el professor Jaume Medina i la Fundació Bernat Metge han omplert aquest buit. Cal desitjar-los la bona sort, la bona difusió, la bona recepció que mereix aquest llibre clau, que ha estat resolt amb eficàcia filològica i elegància literària per part de l'autor i amb la dignitat editorial a què ens té acostumats la Fundació Bernat Metge.

Pedro L. Cano Alonso

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

COLLARD, J.; CROPP, M.J.; LEE, K.H. (eds.). 1997.

Euripides. Selected fragmentary plays (vol. I).

Warminster: Aris & Phillips Ltd., 2a ed., VIII + 280 p.

DIGGLE, J. (ed.). 1998.

Tragicorum Graecorum Fragmenta Selecta.

Oxford: Oxford Classical Texts, IX + 182 p.

La publicació dels dos volums gairebé en el mateix moment, i el fet que en ambdues edicions hi hagi referències creuades atès que els treballs en curs eren coneguts mútuament, ens ha semblat que obligava a donar-ne notícia de manera conjunta. És així que, mentre que diverses peces dels *Selected fragmentary plays* (=EurSFP) són treballs de fons elaborats per diferents estudiosos amb introduccions, text, traducció (en alguns casos és la primera que se n'ha fet a qual-

sevol llengua) i comentaris *ad hoc*, la labor de J. Diggle (=TrGFS) aspira fonamentalment a donar un text *studiosae iuuentutis in usum* revisat per ell —reexaminant novament els papirs malgrat disposar d'un bon precedent, com és l'edició de S. Radt per a Èsquil i Sòfocles— i aportant noves propostes (cf. p. V) a què haurem de fer referència més endavant.

Hem de felicitar, així mateix, l'esperada edició (encara parcial) no només dels frag-

ments euripidis, sinó de la totalitat de les peces del tràgic que està duent a terme, sota la direcció de C. Collard, l'editorial Aris & Phillips. Un cop d'ull, per exemple, a la bibliografia recomanada pel *Cambridge companion to Greek tragedy* (1997) deixa prou clar el magnífic nivell assolit per aquestes edicions amb comentaris exhaustius posant al dia i resolent molts problemes textuals i d'interpretació.

Ara bé, dels fragments que publica Diggle no en tenim els corresponents a *EurSFP* —i, per tant, n'haurem d'obviar la comparació— en les següents peces: *Alexandre*, *Antíope*, *Arquelau*, *Autòlic I*, *Hipsípila* i *Frixos I-II*. Alguns suplementes a l'*Alexandre* semblen donar entenedor que l'editor de *TrGFS* té una dèria especial per desbancar conjectures de Wilamowitz: fr. I. 12 στείχουσα], fr. III. 10 πρὸς i fr. IV. 8 ἴκοιτο δεμεῖρό <γ>. El mateix sembla succeir en l'*Antíopa* respecte als primers editors dels papirs: fr. IV.1 (οὐκοῦν). 2. 6. 10 i fr. V. 15 (μολεῖν, ja conjeclurat per Ellis), 35, 39, 40, 41, 95. A la *Hipsípila*, per exemple, roquíssimes han estat les novetats (cf. v. 52), limitant-se a posar al dia els fragments del treball de G.W. Bond (1963). Cal advertir, però, que l'edició amb comentari d'aquesta peça elaborada pel grup «Cactus» (Φιλολογική Ὀμάδα «Κάκτου», 1997) no ha tingut pas bon acolliment (λάθη ὀρθογραφικά, λάθη τυπογραφικά [...] εἶναι, δυστυχῶς, πάρα πολλά —diu la ressenya a *Platon* 50, 1998, p. 306).

Posats a fer una valoració de les dues edicions conjuntament, tant *EurSFP* com *TrGFS* semblen no haver entès el problema d'haplografia d'un vers de l'*Erecteu* (v. 38): es tracta de la lectura restituïda per A. Martínez-Díez (Eur. *Erecteu*, Granada 1976, p. 120 i 185 *ad loc.*) ἐμὴν εἰ μὴ que amagava la glossa πλὴν. D'aquesta mateixa peça *EurSFP* ha adoptat les conjeclures de Diggle a fr. III.2 (=369) συνοικῶν i IV.17 (=370) [τ' ἀνήρ, però no a IV.49 ἔνσοι]ν. Tots dos editors accepten la proposta de Martínez a IV.18 φέροι. Altres suplementes proposats per Diggle que s'han quedat a l'aparat crític són: IV.35 οὐ δ' Ἄϊδα διήλυθε

οἶμον, IV.37-38 ἀφῶ δάκρυα (Cropp deixa el text per impossible), IV.43 πόλις Πάλλαδος, IV.51 σεισιμῶν. En IV.62 *TrGFS* oblidava les ci. de Page i Martínez, i hom trobarà més propostes en *EurSFP* també per IV.81-82.

Ha estat enriquida amb noves conjeclures la *Melanipa captiva*: a fr. I.21 (=494) és acceptada la proposta de Cropp δίκη, al fr. II.18 (=495) només incorpora el suplement Diggle γεμ[άδων ἔσχον βολάς, mentre que a II.30 Cropp conserva la lectura del paper, καλόν, i no ἄλλον, incorporat per Diggle. El vell suplement de Blass a II.31, Βοω]τός ha estat suplantat per παῖς ἀβ]τός a *TrGFS*, amb l'emudiment d'*EurSFP*. Altres conjeclures de Diggle relegades a l'aparat crític: II.17 (τοῦ χάριν), II.24 (ἤξαν π]ρός ἀ[λκίην) i II.32 (τοῦντεῦ]θεν).

Als *Cretencs* no hi ha hagut gaires acords entre les dues edicions: *TrGFS* indica una llacuna a I.18, fet que no reconeix *EurSFP* (=472); a II.3 sembla millor la proposta de Diggle, φορεῖ, que no la de Turner, φέροι, adoptada per *EurSFP* (=472b); a III.23 (=472e) no esmenta la proposta de Diggle, ὄνπερ ἠῦξαστο, i *EurSFP* adopta, doncs, la d'Austin, ὄν γ' ἐπηῦξαστο. Diggle va contra la lliçió del paper a III.48, εἶο[ξατ' en lloc de ἔο[ξατ'. Poc creïble és la conjeclura de *TrGFS* a II.3 τ[αυρωπὸν; més versemblant, però, és δάσκι[ος χαιτή δέμας a II.5.

Al *Cresfontes*, *EurSFP* acull la lectura de Diggle a I.29 ἀρχε[ις]; no ho fa, però, a III.9 (=453), on Diggle afegeix <ῖθ>. Quant al v. 26 del primer fragment de l'*Estenebea* (=661 *EurSFP*), donant-lo ambdues edicions per corrupte, no creuríem fora de lloc suposar amb Korzeniewski que hi pot haver una llacuna. Al vers següent no veiem necessària la correcció a *TrGFS* d'ἀγρούς per ἀγρόν.

És encertat que *TrGFS* reculli la *Medea* de Neòfron, tal com fan també l'edició teubneriana de H. Van Looy (1992) i la de F.R. Adrados (1995) pel fet de tractar-se de la precursora directa de la famosa tragèdia euripídia. Trobem a faltar, però, els fragments de *Les Pelíades* d'Eurípides, tragèdia que està en la saga de la *Medea* i a la qual

D. Pralon va dedicar un estudi important en el volum col·lectiu editat per M. Menu, *Medée et la violence* (Toulouse, 1996: cf. p. 69-83). Se'ns fa estrany que aquesta peça tampoc no hagi de ser recollida en el segon volum dels *Selected fragmentary plays*.

Pel que toca als fragments d'Èsquil, espigolant algunes propostes originals de *TrGFs*, trobem a *Glauc marí* 15 integrat el vers κάμπτο]νθ' (diversament de Siegmann σπέρχο]νθ') i als *Dictiülcs* fr. II (=47a Radt) 25 i 48 πάππας, 37 τᾶσδε, 46 κοιμᾶσι, 68 χάρισιν. No arriben a la dotzena les propostes que s'han quedat a l'aparat crític.

De Sòfocles, comparant amb l'edició de S. Radt, hem localitzat divergències en els següents versos dels *Sàtirs rastrejadors*: 41, 42, 45, 47, 226 (φορῶν, βέ), 245, 267, 283, 303, 314, 332, 337. Una conjectura molt plausible ens sembla al v. 133, τί κρᾶτα σείεις, inspirada en Eur. *Bacch.* 185 (a la qual no deixa de petja E. *Cycl.* 75 malgrat no estar suportat pel metre). No veiem necessitat de modificar, al v. 272, el τοῦτον δὲ (γε Vollgraff) de Wilamowitz que Radt qualifica de *probabilissime* per βρέφος δὲ; per què no αὐτὸν δὲ? Altres propostes inte-

ressants es troben en les hipòtesis a la *Niobe* (P. Parsons).

No entrarem a discutir aquí els principis que han pogut menar l'edició dels *TrGFs* a uniformar sistemàticament lliçons clares dels papirs, tot donant-los «color» jònic o dòric segons semblés al context: e. gr. Èsquil *Dict.* fr. II. 47. 54 (ματῶι); *Psychag.* 2 (λίμνης); Sòf. *Sàtirs* 50. 171 i Eur. *Antiòpe* fr. V. 46 (ῆν); 77 (προφάνας); Sòf. *Sàtirs* 233, 235 (αὐῖθις). A aquest respecte, valdria la pena prendre en compte, a més de l'obra clàssica de G. Björck, les precaucions de F.R. Adrados (*Historia lengua griega*, §§ 172 i 208b) sobre què devia suposar la transformació d'un cor dialogant si pensem en el precedent dels usos lingüístics del vell Soló o de l'àtic arcaic. No veiem clar, en definitiva, la necessitat de modificar lectures unívokes i reiterades en textos papiracis.

A la prestigiosa col·lecció OCT, en fi, li restaria per fer ara una selecció dels fragments còmics.

Ramon Torné Teixidó
IES Matadepera (Barcelona)

ERDKAMP, P. 1998.

Hunger and the sword. Warfare and food supply in Roman Republican Wars (264-30 B.C.).

Amsterdam

Este libro, escrito por un profesor holandés de Historia Antigua durante una estancia de investigación en la Universidad de Cambridge, representa un nuevo hito en el análisis de la expansión romana por el Mediterráneo durante los tres últimos siglos de la República. Erdkamp pasa revista al papel del ejército romano no solamente como una fuerza de choque que adquiría recursos al ir acumulando victorias, sino también en su faceta de extraordinario consumidor y, por tanto, necesitado de sólidos mecanismos de aprovisionamiento. En este ensayo de historia econó-

mica, en el que el fenómeno militar se asocia a un determinado *modus vivendi* esencial en el Mundo Antiguo, dos son los objetivos primordiales: el estudio pormenorizado de los mecanismos que garantizaban las provisiones de quienes participaban directamente en la guerra y, en segundo lugar, el impacto que esas mismas campañas tenían en la población civil, tanto en territorio enemigo como en el propio, y en este caso en Italia. Ambos puntos de vista tienen seguramente en común el hecho mismo de la guerra como fenómeno histórico y sociológico, sobre-

pasando las fronteras cronológicas de la Historia Antigua. Para ello la comparación con otros períodos resulta necesaria, por lo que el autor presenta ejemplos, sobre todo de sociedades preindustriales europeas. La obra de Erdkamp se convierte así en un estimulante ejercicio de análisis histórico, más allá de los parámetros normalmente establecidos en la historia del mundo clásico más tradicional, encerrada en sí misma y con pocas posibilidades, o quizás hasta debamos decir interés, por la metodología comparativa, o hasta incluso por llamarse a sí misma una ciencia *histórica*. La influencia de lo que se ha dado en llamar en Historia Antigua *la escuela económica de Cambridge*, últimamente representada particularmente por algunos libros de Peter Garnsey sobre la alimentación en el Mundo Antiguo, es notoria. Recientemente han aparecido dos monografías, una anterior y otra posterior a nuestro volumen, que redundan en ciertos aspectos de lo tratado por Erdkamp, aunque en este caso desde una perspectiva mucho más tradicional: Austin, N.; Rankov, N., *Exploratio. Military and political intelligence in the Roman world from the Second Punic War to the battle of Adrianopole*, Londres-Nuevava York, 1995; Roth, J.P., *The logistics of the Roman army at war (264 B.C. – A.D. 235)*, Leiden-Boston-Köln, 1999.

La enorme cantidad de soldados movilizados durante la conquista del Mediterráneo por parte de la República Romana implica a su vez grandes movimientos de la intendencia militar para que esa fuerza de combate no perdiera su efectividad por falta de provisiones. Erdkamp niega que los ejércitos republicanos tuvieran demasiada autonomía en lo referido al acopio de provisiones sobre el terreno, relativizando la famosa máxima *del bellum [...]* *se ipsum alet* atribuida a M. Porcio Catón en el 195 a.C. De hecho, a pesar de que el pillaje en territorio hostil era algo habitual, difícilmente podía garantizar suficientes recursos para todo un cuerpo de ejército desplazado en masa de sus fuentes prima-

rias de aprovisionamiento. En este sentido, la promesa de un sustancioso botín solía ocasionar en los soldados la necesidad de incrementar el saqueo sobre la población civil de los alrededores, insistiendo en la complejidad del desplazamiento de unos ejércitos cuyas tropas podían transportar por ellas mismas sólo una parte relativamente modesta de sus provisiones. El resto tenía que ser conducido por personal civil asistente, cuyo protagonismo apenas ha dejado rastro en nuestra documentación. Además, era necesaria una gran cantidad de animales de transporte, que también tenían que ser alimentados (*frumentatio*), destinándose para ello los campos en territorio hostil, siempre bajo vigilancia de un pequeño destacamento, para evitar verse sorprendidos por el enemigo. La estacionalidad de las cosechas en el medio ambiente mediterráneo condicionaba a su vez la estacionalidad de la guerra, por lo que en campañas de largo alcance los inviernos suponían descansos que tenían que ser realizados relativamente cerca de las últimas posiciones conquistadas, aunque tampoco demasiado lejos de los principales almacenes de provisiones, que normalmente estaban situados en la costa o cerca de ríos navegables. En este mismo sentido, el hospedaje militar obligatorio por parte de ciudades aliadas (*hospitium militare*) se convertía en una pesada carga para éstas, ya que los abusos protagonizados por los legionarios semidesmovilizados son conocidos en todas las épocas. En el invierno la dieta legionaria se ampliaba considerablemente, por lo que la dependencia de los cereales era menos importante que durante los meses de actividad bélica, cuando además el Estado debía aportar soluciones rápidas para proporcionar los medios necesarios a sus tropas para garantizar la subsistencia y el pago de sus *stipendia* con regularidad.

Nos detendremos en especial en uno de los capítulos más decididamente polémicos, el cuarto (*the means of acquisition*), en el cual Erdkamp analiza las formas de

adquisición de riqueza que el Estado republicano tenía a su disposición, para proceder seguidamente a su distribución hacia las legiones que operaban fuera de Italia. En parte, también se contemplan los envíos, voluntarios o no, de algunos poderosos aliados de Roma, como los que protagonizó Hierón II de Siracusa durante la segunda mitad del siglo III aC. Según Erdkamp fue precisamente la necesidad de suministrar cereal y toda una serie de recursos materiales y otras riquezas lo que propició la creación de un sistema fiscal que regularmente explotara los territorios previamente conquistados. Sicilia y Cerdeña resultarían así netos exportadores de cereal, mientras que en las provincias hispánicas, según este esquema basado fielmente en las teorías de J.S. Richardson (*Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism (218-82 B.C.)*, Cambridge, 1986), las reclamaciones *ad hoc* destinadas en principio a la financiación de los ejércitos de ocupación, se transformarían paulatinamente en un período antiguo (c.180 aC) en impuestos regulares. Esta opinión también es compartida, aunque expuesta de forma más esquemática, por Roth, J.P., *The logistics* (1999), p. 224 s. Sin embargo, no toda la evidencia disponible sustenta este edificio teórico. En primer lugar, los diezmos facilitados por las dos islas durante el primer tercio del siglo II aC responden a reclamaciones extraordinarias, por lo que resulta difícil deducir de ello cuál sería exactamente la contribución regular de ambas provincias en tiempos normales. Además, la fecha de introducción del sistema fiscal decimal en Sicilia, como prolongación del siracusano (*Lex Hieronica*), sigue todavía en discusión, sin que sepamos a ciencia cierta cuánto tiempo fue necesario desde la conquista de Siracusa en el 211 aC para adaptarlo a los usos romanos, tal y como aparece descrito en las *Verrinas* en el año 70 aC. Ello implica que seguimos ignorando si los ejércitos romanos podían confiar regularmente en el primer diezmo siciliano como

incontestable fuente de recursos. Más incierto aún es el caso de Cerdeña, sobre todo por la menor cuantía de documentación conservada al respecto. La revuelta de las poblaciones del interior en el año 178, aplacada por el cónsul Ti. Sempronio Graco dos años más tarde, y las medidas decretadas tras la *deditio*, responden a las represalias típicas en este tipo de situaciones. Sobre Hispania Erdkamp obvia cualquier discusión al *modelo Richardson*, que acepta plenamente. Este modelo, que adopta la teoría tradicional del *stipendium* como impuesto directo en moneda y especie, no aporta no obstante suficientes datos para demostrar su recaudación a partir de la pretura del futuro cónsul Sempronio Graco en la Citerior (180-179 aC), como pretende. En cualquier caso, Erdkamp se refiere a la *vicesima* hispánica (Liv. XLIII. 2. 12) como un ejemplo de ese impuesto en especie, evitando cualquier referencia a la polémica cuestión de la *aestimatio frumenti*, la conmutación de ese grano por una indeterminada cantidad en moneda en lo referido al segundo y tercer diezmos, seguramente lo que subyace bajo la enigmática terminología empleada por el historiador romano. Tampoco parece fácil aceptar la transformación de las exacciones en impuesto simplemente porque hubiera transcurrido cierto tiempo desde la conquista de las nuevas provincias. Tal presunción se nos antoja simplemente apriorística.

En otro orden de cosas, la segunda parte del mismo capítulo, sin embargo, resulta mucho más sugerente, porque Erdkamp pasa revista al posible protagonismo del sector privado en la organización del aprovisionamiento de los ejércitos republicanos, desmintiendo la visión tradicional —identificada en este caso con el influyente libro de E. Badian (*Publicans and Sinners*, Otago, 1972) sobre el papel de los publicanos en los contratos de suministros de largo alcance por lo menos hasta el siglo I aC. Según Erdkamp, cuando el Estado no fue capaz, sobre todo en períodos muy con-

cretos de la Segunda Guerra Púnica, de organizar los suministros a gran escala, era labor de sus ejércitos buscar esos recursos cerca de donde se desarrollaban las campañas bélicas, explotando sobremanera a la población civil, identificada ésta no necesariamente con las fuerzas combatientes enemigas. La influencia del sector privado en estos casos sería, según Erdkamp, relativa.

Parece lógico destacar que la primera consecuencia de la guerra es la devastación producida, pero no siempre ello se circunscribe al campo de batalla o a los contendientes. La población civil sufría no solamente la irrupción de los soldados en busca de rapiña, sino especialmente la interrupción de la producción y distribución de alimentos, o las actividades de intercambio en los mercados locales, con lo que las consecuencias para el conjunto de la población, aun incluso después de concluidos los combates, se muestran explícitamente en forma de hambrunas y crisis demográficas, que acaban por hipotecar el normal desarrollo de una determinada comunidad durante décadas. A esta cuestión dedica Erdkamp la segunda parte de su libro, seguramente la que cualquier historiador económico del período preindustrial podría suscribir. Se suceden estudios sobre la agricultura en tiempos de guerra, en los que Erdkamp procede a una estimación de la capacidad real de las unidades de producción para autosostenerse en momentos de mayor presión fiscal, a la vez que obligados a compatibilizar los vaivenes típicos de una economía agropecuaria y artesanal preindustrial, con la disminución de los excedentes. La guerra también ha sido generalmente descrita como la principal causa del incremento de la presión fiscal sobre los productores, recayendo sobre ellos tanto exacciones irregulares como la fiscalidad en especie, que justamente suponía una punción del total bruto recolectado, ya de por sí significativamente menor cuantitativamente que en tiempos de paz. En la p.189 se muestra en desa-

uerdo con la opinión de P. Garnsey en el sentido de que a pesar de la escasez de comida, las hambrunas serían raras en nuestro período, aduciendo para ello Erdkamp la confluencia de varios factores no precisamente favorecedores, como un bajo nivel tecnológico, una concentración de la propiedad a partir del siglo II aC empobrecía a los pequeños productores generando a su vez bajos excedentes, o las pocas posibilidades del pequeño productor de especular con la estacionalidad de los precios. Al mismo tiempo, en los capítulos noveno y décimo, Erdkamp insiste en la devastación de los campos y el pillaje de los animales como una táctica militar empleada de forma habitual, y que se ha convertido en un lugar común en las fuentes del período. En consecuencia, una solución comúnmente adoptada por las unidades de producción más modestas es el enrolamiento legionario, que en principio proporciona alimento y posibilidades de enriquecimiento pero que a su vez hipoteca el rendimiento futuro de las explotaciones, al perder éstas a su fuerza de trabajo más rentable. En suma, la lectura de esta obra extraordinariamente bien documentada se nos antoja imprescindible para describir la intendencia del avance de las conquistas romanas en el Mediterráneo y, sobre todo, las consecuencias que para la población civil —tanto en Italia como fuera de ella— supuso el mantenimiento de un estado de guerra prácticamente constante durante dos siglos y medio. La simplificación de algunos problemas, como el del establecimiento de una política fiscal sobre el mundo provincial que garantizase el acceso a las provisiones con que alimentar a los ejércitos romanos, no excluye el reconocimiento a una labor de extraordinario mérito en el panorama actual de la historia económica del Mundo Antiguo.

Toni Nàco

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

BURKERT, Walter. 1997.

Homo Necans. Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen. 2., um eine Nachwort erweiterte Auflage.

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, Bd. 32.

Berlín-NovaYork: Walter de Gruyter. XII + 378 p. ISBN: 3-11-015099-9

Vint-i-cinc anys després de ser publicat, apareix la segona edició del revolucionari i controvertit estudi de Walter Burkert *H[omo] N[necans]*. El volum present no és sinó una reproducció mecànica de la primera edició (1972), llevat que l'autor hi ha afegit un epíleg (p. 333-349) i un breu repàs de les darreres descobertes que passen a engrossir el corpus de dades interpretades (p. 349-352). Una nòmina de les publicacions (del mateix Burkert) entorn del ritual sacrificial grec i un breu apartat de *corrigenda* completen el volum.

Avui ningú no pot negar que *HN* ha esdevingut, per a l'estudiós de la religió i del mite grecs, un clàssic imprescindible. Es tracta, tal vegada, de l'obra citada més sovint d'entre la vastíssima producció burkertiana, que compta amb fites com *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (1977; tr. anglesa de 1985) o *Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur* (1984; tr. anglesa de 1992). Paradoxalment, però, aquesta obra fou acollida en el seu moment, almenys fora de l'àmbit germànic, amb una sorprenent fredor, tal com el mateix autor ha confessat (vegeu l'entrevista publicada a *Favonius*, 2, 1988, p. 44): en efecte, *HN* rebé escassíssimes resenyes en les revistes de filologia clàssica (*AJPh*, 98, 1977, p. 321-325); i hagueren de passar una desena d'anys abans que el llibre fos traduït a altres llengües (a l'italià, el 1981, i a l'anglès, el 1983). Com s'explica aquesta negligència? Per què fou tan difícil de reconèixer l'abast i la profunditat d'aquesta obra? Certament, l'ambiciosa i arriscada proposta d'*HN* consisteix a escometre un fenomen com és el sacrifici, central en la religió grega, valent-se dels assoliments de disciplines annexes a la filologia —o només accidentalment connexes:

la prehistòria (primatologia), la psicologia, la biologia (zoobiologia, sociobiologia) o l'etologia. Els esculls per al filòleg, és clar, són obvis a cada passa (no debades, l'autor, en el pròleg de l'edició original, adverteix: «Der Philologe, der von altgriechischen Texten aus biologisch-psychologisch-soziologische Erklärungen religiöser Phänomene versucht, läuft freilich Gefahr, sich zwischen sämtliche Stühle zu setzen», p. 1).

La tesi d'*HN*, la ideologia del sacrifici sagnant, és ben coneguda (p. 1-96): prenent per punt d'arrencada les observacions de Karl Meuli sobre els usos de tribus caçadores (en especial siberianes; vegeu «Griechische Opferbräuche» [1946], *Gesammelte Schriften*, Basilea-Stuttgart [1975], p. 907-1021), Burkert es proposa de reconstruir els orígens del sacrifici animal grec. Són requerits els paral·lelismes amb algunes pràctiques, igualment testimoniades a Grècia, com és ara l'aplec d'ossos de la víctima i la deposició curosa d'aquests, la col·locació del crani en una estaca o en un arbre, o l'extensió de la pell de l'animal, talment *com si* hom pretengués restituir simbòlicament la vida a la víctima. El que l'autor assaja, doncs, és una interpretació històrica —una història d'una excepcional *longue durée*, que ens retrotreu al paleolític. La cacera té, per a les primeres societats, una funció pragmàtica (*sachbezogene*), que és imposada per la necessitat, i per tant no inclou, cal suposar, cap component cerimonial. Per mitjà, però, d'un procés de ritualització, aquesta acció es desprèn de la seva funció pràctica per a adquirir-ne una de nova: la de comunicació en el si de la societat (p. 31-38). En aquest punt, s'entren l'etologia biològica de K. Lorenz (per a la descripció del ritu) i la tradició sociològica francesa (per al tractament del ritual religiós com a catalitzador

de l'autoconsciència social) per a fer llum sobre un fenomen religiós com és el sacrifici.

El ritual sacrificial, doncs, tal com el tenim documentat en les antigues societats històriques, i concretament a Grècia, se situa dins un *continuum* amb els usos dels pobles caçadors: la neutralització de la inhibició davant la mort violenta de l'animal estimulen, en el caçador/sacrificador, la por (*Angst*) i el sentiment de culpa (*Schuldgefühl*) per la sang vessada. (Per a les crítiques que ha suggerit aquesta terminologia d'associacions freudianes, vegeu *Le sacrifice dans l'Antiquité. Entretien Hardt XXVII*, p. 126 s.). L'home, però, no pot permetre's el luxe de no voler veure la sang. És així com neixen, d'una banda, els intents simbòlics de reparació i restauració de la víctima; de l'altra, els diversos mecanismes d'exculpació (que poden incloure unes elementals *performances* dramàtiques com la coneguda, des de Meuli, com a *Unschuldskomödie* o *comedy of innocence*). En determinats casos, hom indueix la bèstia a rompre una prohibició o un tabú, la qual cosa serveix de motiu i pretext perquè el sacrificant superi la inhibició que el paralitza i pugui així llevar la vida a l'animal. D'aquesta manera, la mort de l'animal, il·lícita *per se*, pot justificar-se, als ulls de la comunitat, a través d'un sacrilegi inicial (un motiu etiològic com aquest es reproduïx en molts mites de cacera, que tan obsessivament poblaren la religió dels grecs). Altres mecanismes d'eficàcia simbòlica, destinats a evitar que la taca de sang penetri el teixit social, inclouen accions o gestos ritualitzats, com ara fer que la víctima s'atansi «voluntàriament» a l'altar on ha de ser immolada, o bé que l'animal sigui obtingut mitjançant la compra. En cas que la víctima sigui un animal domèstic serà necessària una alienació fictícia: l'animal és aviat per poder-lo «caçar», o bé es venut i tornat a comprar. Altres procediments alternatius, finalment, consisteixen en la inhibició alimentària per part de l'immolador o bé en la tria d'un sacrificador que sigui estrany a la comunitat.

Si amb el neolític, doncs, el sacrifici és concebut com una cacera ritualitzada en què l'animal domèstic és integrat al culte, en una fase posterior (tipològicament i cronològicament), el vi pot substituir la sang, igual com el pa representa simbòlicament la carn (la forma més depurada d'aquesta pràctica la trobem tant en el ritual cristià com en els textos hitites). Sigui com vulgui, la creixent ritualització del sacrifici no li lleva la seva potència comunicativa: és a través de l'acció agressiva exercida col·lectivament com s'enforteixen els lligams de la societat. Cada pacte, cada aliança és ocasió del sacrifici violent. Fins i tot, l'objecte de l'agressió és identificat, en l'expressió verbal, amb el mateix pacte: cloure un pacte és, en grec, *hórkia témnein*; en llatí, *foedus ferire*. S'entén, doncs, que els contractes poguessin segellar-se amb libacions de vi o les noces amb el tall del pa o del pastís.

No cal insistir en la presència persistent i obsessiva dels sacrificis d'animals en la vida social dels grecs de totes les èpoques. Si, d'altra banda, ens fem càrrec que el ritu sacrificial és, a Grècia, l'experiència fonamental del sagrat (en això, l'ús lingüístic és transparent: *hieréuo* i *sacrificare* es vinculen amb *hierós* i *sacer*), haurem de convenir amb Walter Burkert que l'*homo religiosus* sigui concebut com a *homo necans*.

Al llarg dels capítols II a V (p. 97-327) l'autor projecta el *pattern* descrit en el capítol I sobre una sèrie de mites i ritus sacrificials grecs. Burkert, que ha donat volada a una del tot renovada «Myth-and-Ritual Theory», defensa l'existència dels vincles estrets entre mite i ritu: encara que l'un i l'altre puguin tenir orígens diferents, és clar que en un moment històric determinat poden confluïr i reforçar-se mútuament. I encara més important que això: mite i ritu poden compartir una estructura comuna. Segons una hipòtesi que Burkert desenvoluparà en un posterior estudi, també fonamental (*Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, 1979), el relat mític és concebut com un «programa d'acció» que es correspon a realitats biològiques o culturals

(així, p. ex., els mites sobre la violació de la noia radiquen en els moments programats biològicament de la vida d'una dona: pubertat, desflorament, embaràs i part). I aquest «programa d'acció», que garanteix el *plot* de la narració, pot igualment estructurar el ritual. De tal manera que el mite podrà fer llum sobre la interpretació del ritu —i viceversa—, en la mesura que un i altre poden indicar connexions entre els elements que resten isolats en la nostra llacunosa documentació.

Són interpretats, doncs, entre d'altres, els complexos mítico-rituals del mont Liceu (l'àpat caníbal de Licàon), els sacrificis a Olímpia, la mort d'Acteó, l'episodi odisseic del ciclop Polifem (cap. II); el cicle de festivals i rituals d'Any Nou a Atenes (Panatenees, Dipòlies, Arrefòries...) o el mite de les dones de Lemnos (cap. III); els festivals en ocasió de les Antestèries (cap. IV); i finalment els misteris d'Eleusis (cap. V). Si ens fem càrrec de la sèrie de fenòmens —àmplia i complexa— que Burkert escomet, és del tot comprensible que les interpretacions proposades no siguin sempre igualment satisfactòries. En efecte: sovint l'autor incorre en simplificacions, al nostre entendre, inacceptables. Podem preguntar-nos, posem per cas, si és de cap ajuda el recurs a la ideologia sacrificial descrita, a l'hora d'interpretar el concurs de beguda que té lloc durant el segon dia de les Antestèries, en què cada ciutadà rep, enmig d'una atmosfera silenciosa i solemne, una gerra de més de dos litres de vi (vegeu p. 239-250); o bé, a l'hora d'interpretar uns festivals que celebren les fites periòdiques, com ara els d'Any Nou (p. 152 ss.). La insistència en els paral·lelismes estructurals de mites i ritus pot arribar a obscurir, com ha advertit Jan Bremmer, les particularitats d'una cultura (vegeu la seva ressenya de la versió anglesa d'*HN* a *CR*, 35, 1985, p. 312-313).

D'altra banda, tal com reconeix el mateix autor en el *Nachwort* d'aquesta segona edició, des de la publicació de l'obra, l'any 1972, ha progressat força l'estudi de la

prehistòria (i en concret la primatologia); a més, el presumpte paper de la cacera en el desenvolupament dels homínids ha estat qüestionat insistentment en els darrers anys. Si l'obra present és reeditada sense *aggiornamento* de cap mena (amb la qual cosa s'han perdut lamentablement les actualitzacions i els afegits introduïts en l'edició anglesa) és perquè l'autor pretén proposar-la com a objecte de discussió oberta (p. 335). En canvi, l'epíleg forneix l'ocasió perquè algunes antigues asseveracions entorn de la controvertida qüestió de la *violence fondatrice* (la casualitat va voler que el mateix 1972 aparegués l'obra de René Giraud *La violence et le sacré*), siguin matisades o corregides: «Es gibt aggressive Solidarisierung, wie sie Konrad Lorenz bei Tier und Mensch beschrieben hat; daß jedoch Gemeinschaft schlechthin „aus gemeinsamer“ Aggression“ entstehe, ist eine übertriebene, einseitige These» (p. 336-337).

Efectivament, les principals crítiques de què ha estat objecte *HN* concerneixen el concepte d'agressió de què es val l'autor. Walter Burkert és, en aquest aspecte, deutor de Konrad Lorenz (*Das sogenannte Böse*, 1963) i de les seves inquietants hipòtesis sobre les arrels innates de l'agressió i les necessàries funcions d'aquesta. En contrapartida, el ritual és, per a Burkert, un mitjà de comunicació i solidaritat imprescindible per a neutralitzar els problemes d'atracció i, sobretot, d'agressió al si de la comunitat: és a dir, l'execució del ritu garanteix una descàrrega periòdica de les tensions constants que amenacen l'equilibri social (vegeu el seu article «Jason, Hypsipyle, and New Fire at Lemnos. A Study in Myth and Ritual», *CQ*, 20, 1970, p. 16).

Des del punt de vista d'una certa sociologia, però, sembla inacceptable d'explicar els comportaments humans a partir d'un paradigma zoobiològic (J.-P. Vernant ha dit: «de l'animal à l'homme, le changement de niveau est tel qu'on ne peut transférer aux faits proprement humains les types d'explication qui paraissent s'imposer dans le domaine de conduites animales»); vegeu

Le sacrifice dans l'Antiquité. Entretiens Hardt XXVII, p. 129). Sigui com vulgui, avui, com l'any 1972, ressonen interrogadores les paraules amb què Burkert encetava *HN*: «L'agressió, la violència de l'home contra l'home, tal com es manifesta al bell mig del nostre progrés civilitzat i amb el qual més aviat sembla augmentar, ha esdevingut un problema central del present. Les anàlisis que miren de comprendre l'arrel del mal són, sovint, curtes de mira, com si la causa hagués de radicar en el fracàs de l'educació

individual, o bé en un desenvolupament mancat de les tradicions nacionals particulars o d'un sistema econòmic. Més a fons apunta la constatació següent: tots els ordres i formes de domini de la societat humana recolzen sobre una violència institucionalitzada» (p. 8).

Jordi Pàmias Massana
Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana